

Panoptikondan Omnipantikona: Yeni Medya ile Dönüşen Panoptikonun Filmlerdeki Yansıması

Elanur Uzak ¹

Öz: İktidar kavramı, insanın varoluşundan bugüne kadar gelip devamlılık arz eden, döneme göre sürekli olarak değişim ve dönüşüm gösteren bir kavramdır. İktidar, dünyada olup bitenden haberdar olan, kimi zaman bunları oluşturan fakat en önemlisi bu gelişmeleri gözetleyen güçtür. Michel Foucault, iktidar kavramı üzerinde çalışmalar yapmış, Jeremy Bentham'ın "*panoptikon*" kavramını bir metafor olarak kullanarak, topluma yayılan iktidarın göstermiş olduğu değişimi ve iktidarın görünmezliğini açıklamaya çalışmıştır. Bentham'ın hapisane ve gözetleme modelinin toplumun mikro çatlaklarına değin yayıldığını düşünen Foucault; okul, hastane ve fabrikaların bu sistemle çalıştığını, iktidarın gözünün bu kurumlara yerleştiğini savunmaktadır. Fakat özellikle son 20 yılda teknoloji ve internetin hayatımızı yoğun bir biçimde işgal etmesiyle beraber gözetim küreselleşmiş ve bu gelişmelere bağlı olarak dönüşerek yeni kavramsallaştırmaların gündeme gelmesine neden olmuştur. Bilgi, eğlence ya da güvenlik amacıyla kullanılan internet çerezleri, akıllı cihazlar, televizyon, sosyal medya, kredi kartları, GPS ve yazılımların yeni bir gözetleme ve denetim ortamına işaret ettiği söylenebilir. Bu yeni gözetleme biçimi *süperpanoptikon* kavramına işaret etmektedir. Televizyon ve radyo gibi araçlarla çoğunluğun azınlığı gözetlemesi ise *sinoptikon* kavramıyla açıklanmaktadır. *Omnipantikona* ise sosyal medyada kişilerin karşılıklı olarak birbirlerini gözetlemesini ifade etmektedir. Bu çalışmada artık yaşadığımız çağı anlamak ve açıklamak bakımından kavramsal yeterliliği azalan panoptikon kavramından türeyen süperpanoptikon, sinoptikon, omniptikon gibi yeni kavramsallaştırmalar sinema filmleri üzerinden ele alınıp analiz edilmeye çalışılacaktır. .

Anahtar Kelimeler: Gözetim, İktidar, Omnipantikona, Panoptikon, Sinoptikon, Süperpanoptikon

From Panopticon To Omnipanticon: Reflection of Transforming Panopticon Through New Media on Movies

Abstract: Power is a term existing continuously since the beginning of humankind and it changes and transforms according to the period. Power is the force that knows about what is going on in the World and shapes these events but most importantly observes them. Michel Foucault made studies on the concept of power and tried to explain the change of power that surrounds society and the invisibility of power by using Jeremy Bentham's "*panopticon*" as a metaphor. Foucault who believed that Bentham's plan of prison and surveillance spread to even micro-cracks of society, defended that schools, hospitals, and factories work with this system and the power has eyes inside these corporations. Especially in the last 20 years technology and the internet have surrounded our lives to a great extent, therefore surveillance has become global, changed by these new developments, and has caused new conceptualizations to emerge. It can be said that intelligent devices, television, social media, credit cards, GPS, software, and internet cookies which is being used for information, entertainment, or security indicate a new surveillance and supervision setting. This new form of surveillance indicates the term superpanopticon. surveillance of the few by the many with tools like television and radio could be explained with the term synopticon. Omnipanticon means people observing each other on social media. In this study, new conceptualizations such as superpanopticon, synopticon, omnipticon which derived from panopticon that has a decreasing conceptual sufficiency in terms of understanding and explaining the period that we live in, will be analyzed through movies.

Keywords: Omnipanticon, Panopticon, Power, Superpanopticon Surveillance, Synopticon

¹Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Sakarya, Türkiye, elanuruzak@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9241-3173

1. Giriş

Jeremy Bentham'ın hapisane modeli olarak tasarladığı panoptikon kavramını metaforik olarak kullanan Michel Foucault 20. Yüzyılda kapitalizmle birlikte iktidarın dönüştüğünü ve hayatın her alanına sirayet ettiğini, kendi deyişle “mikro çatlakları”na sızdığını söylemektedir. Günümüzde örneğin bir kral gibi tek kişilik ya da devlet gibi kurumsal bir organizasyon biçiminde tezahür eden ve görünümüleri bilinen iktidar, yerini insanların gözetlendiği için kendi kendisini disipline ettiği ve kolayca görünemeyen iktidar biçimlerine bırakmıştır. Bu yeni durumda iktidar gözetleme için sadece somut kurumsal mekanizmalara değil, başka araçlara müracaat ederek ve farklı biçimlerle işlemeye başlamıştır. Bu haliyle iktidar artık bir kişinin veya organizasyonun iktidarı değil, “gözün iktidarı” olarak tanımlanmaktadır. İktidarın gözü, kişileri sürekli gözetleyen fakat kişilerin kim olduğunu bilemediği görünmez bir imgedir. Louis Althusser, Foucault'nun düşüncesine başka bir bakış açısı kazandırmıştır. İktidarın sürekli olarak görünmez olması durumunda halka istediği mesajı ve yönlendirmeyi yapamayacağı için iktidarın görünmezliğini görünür hale getirmesi gerektiğini, bunun için de devletin ideolojik aygıtlarını kullanarak kendisini zaman zaman görünür kıldığını ileri sürmüştür. Devletin ideolojik aygıtları arasında; din, siyasi partiler, eğitim, aile, kitle iletişim araçları, hukuk ve sanat dalları sayılabilir. Bu nedenle iktidar kendini bu yapılar aracılığıyla zaman zaman görünür hale getirir.

Günümüzde bireylerin faaliyetleri sürekli gözetlendiğinden kişiler eylemlerini özgür iradeleri ile gerçekleştirememekte, çoğunlukla gözetimin bilincinde olduklarından davranışlarını kısıtlayabilmektedirler. Klasik panoptik gözetimin yerini teknoloji yoluyla gözetlemeye bırakan süreç, egemenlerin iktidarını işletme ve pekiştirme çabalarının ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten günümüze çeşitli yollarla insanların gözetimi ve bu yolla denetimi sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat günümüzde gözetleme, gelişen teknoloji ile çok daha kapsamlı, farklı ve çeşitli yollarla yapılabilmekte böylece insanların gözetimi akla gelmeyecek boyutlara çıkmakta, en ufak gündelik eylemler bile gözetlenebilmekte fakat gözetimi elinde bulunduran iktidarlar kendisini görünmez kılarak varlığını sürdürmekte ve işlemektedir.

Örneğin, sosyal medya mecralarının çeşitlenmesi kullanıcıların birbirini gözetlemesini mümkün kılarak kişilerin hayatlarındaki gözetleyici sayısını artırmakta, bu da mahremiyet sorununu beraberinde getirmektedir. İletişim teknolojilerinin gelişmesi ve hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmesiyle gözetimin artması ve yoğunluk kazanması bireylerin mahrem alanını ister rızasıyla ister rıza dışı olarak daraltmakta, sınırlandırmakta ve mahremiyet ihlaline neden olmaktadır. Kişiler bir yandan özgürlüğün gerekliliği ve bireyselliğine vurgu yaparlarken diğer yandan da birbirlerinin özgürlüklerine ve kişisel hayatlarına sosyal

medya vb. araçlar aracılığıyla karışabilmekte ve bu noktada oldukça çelişkili etkileşimler ve durumlar deneyimleyebilmektedir. Gözetim olgusunun gelişen teknolojiye bağlı olarak biçim değiştirmesi özel alanın veya mahremiyetin ihlaline ortam hazırlamaktadır. Günümüzde gözetim, insanların güvenlik kaygısını kullanmak üzere kendini meşrulaştıracak nedenler bulmakta, sosyal medya araçları ise kullanıcıları özel yaşamı ve alanlarını ifşa etmeye teşvik etmekte, dolayısıyla insanların kendi istek ve katılımlarıyla gözetimi yeniden üretmeye katkı yapmaya yönlendirmektedir.

Sözü edilen bu yeni durumlar elbette sosyolojik önem, değer ve ilgiye sahiptir ve pek çok boyutuyla işlenip ele alınmayı gerektirmektedir. Bu çalışmada ise bu olgular sinema filmleri üzerinde ele alınıp analiz edilecektir. Bu çalışmanın temel amacı panoptikon, süperpanoptikon, sinoptikon ve omniptikon kavramlarını ve dönüşümünü konu ile ilgili literatür çerçevesinde ele alıp sorunsallaştırmak, açıklamak ve bu kavramların yansımalarını sinema filmleri üzerinden analiz edip yorumlamaktır.

2. Panoptikon

18. yüzyılda karışıklık içinde kalan imparatorluklar halklarını kontrol edebilmek için çeşitli otoriter sistemler oluşturmaya çalışmışlardır. Kardeşi Jeremy Bentham ile birlikte çalışan ve mimar olan Samuel Bentham'ın bu amaçla tasarlamış olduğu hapishane modeli, “bütün” anlamına gelen “pan” ve “gözlemlemek” anlamına gelen “optikon” kelimelerinin birleşmesiyle oluşan “panoptikon” kavramıyla anılmaktadır. Bentham gözetlemenin etkili olabilmesi için gözetleme şeklinin “görünmeden gözetleme” olması gerektiğini söyler (Özdel, 2012, s.23). Bu ilkenin planda yer almasındaki asıl neden gözetleyen kişi orada olmasına rağmen gözetlemediğinde veya hiç orada olmadığında dahi kişiye gözetleniyormuş hissini vermek ve kişinin kendisini sürekli otoritenin istediği biçimde davranmaya mecbur hissetmesini sağlamaktır. Bu mimari model ile otoritenin devamlılığının sağlanması arzu edilmiştir. Hapishanenin yuvarlak tasarımı aracılığıyla gözetleyen kişinin/otoritenin merkeziliğinin sağlanmaya çalışıldığı söylenebilir. Ana binada yer alan hücrelerin dışarı ve içerideki arenaya bakan, camları olan birbirinden ayrı iletişime imkân vermeyecek biçimde bölmelerden oluşmaktadır. Mahkûmların birbiriyle iletişiminin kesilmesindeki amaç onları yalnızlaştırmak ve bir araya gelerek ayaklanmalarını önlemektir. Hücrelerdeki pencereler içeri doğru bakan gözetleyicinin görmesi için koyulmuş ve içeriye giren ışığın miktarı gözetleyicinin otoritesinin hissedilmesi için tasarlanmıştır. Gözetleyici kulesindeki camlar ise içeridekinin dışarıyı görmesini sağlayan fakat dışarıdan bakıldığında içeriği göstermeyen nitelikte olduğundan, mahkûmlar gözetleyicinin kendilerini ne zaman izleyip ne zaman izlemediğini bilmemekte ve sürekli izlenme hissi altında yaşamaktadırlar. Böylece gözetleyen kişiye biçilen rol görünmez iktidar rolüdür (Özdel, 2012,

s.24). Panoptikonda her şey gözetim altında olduğundan mahremiyet söz konusu değildir. Davranışlar tek bir kalıba alınarak disiplin sağlanmıştır. Hapishane modelinin amacına ulaşabilmesi için gereken ilke “görünmeden gözetleme” ilkesidir.

Foucault, panoptikon kavramını Bentham’ın bu hapishane modelinden yararlanarak, modern gözetim toplumunda egemenliğin örgütlenmesini belirtmek için metaforik anlamda kullanır. Birey tıpkı hapishane modelinde olduğu gibi toplumsal yaşamın her alanında, gizli bir şekilde ve sürekli olarak bir gözetleme altında olduğunun farkındadır (Timisi 2003’ten akt. Özdemir 2014, s.5). Foucault’ya göre bütün dünya koca bir panoptikona dönüşmüştür. Günümüzde iktidar tıpkı hapishanenin ortasındaki bu kuleye benzetilmektedir. Böylece iktidarlar hapishane modelinde olduğu gibi bireyleri denetlemekte ve disipline etmeye çalışmaktadır. Bireyler bu kulenin üzerindeki göz tarafından gözetlendiğine inandığından birbirleriyle olan iletişimini keserek korku içinde yaşamlarını sürdürmektedirler. İktidarın gözü bedensiz, varlığını hissettiğimiz ama ne olduğunun bilinmediği ve fakat kişilerin itaat etmesine yarayan bir imgedir. Bu yapı sadece hapishane için değil toplumsal hayatın tüm alanlarında kullanılabilir. Bu türlü bir gözetlemenin olduğu toplumda işçiyi işini yapması için, öğrenciyi ders çalışması için, çocuğu okula göndermek için, hastayı tedavisine uyması için zorlamaya gerek yoktur. Çünkü bireyler denetim altında olduklarını bildiklerinden disipline girecek ve yapması gerekenleri *kendiliğinden* yapacaktır (Aydın, 2020, s.2583). Bentham’ın hapishane ve gözetleme tasarımının toplumun diğer alanlarına da aktarıldığını düşünen Foucault, okul, hastane ve fabrikaların bu sistemle çalıştığını, iktidarın gözünün bu kurumlara yerleştiğini savunmaktadır. Bu açıdan George Orwell’in kaleme aldığı *1984* romanının Michael Radford tarafından yönetilen aynı adlı filminde görülen bireylerin gözetim altında tutulması ve işçilerin çalışma alanları ile Charlie Chaplin’in yönetmenliğini yaptığı kült filmlerinden olan *Modern Zamanlar* filminde görülen fabrikalardaki gözetim ve denetleme, panoptik düzenin toplumun diğer kurumlara nasıl aşılandığının çarpıcı örneklerindedir.

George Orwell’in ünlü romanı *1984* temelde bir sosyalizm eleştirisi gibi görünse de aslında Big Brother tarafından sürekli izlenme ve kayıt altına alınmaya maruz bırakılarak gözetimle çevrelenmiş ve totaliter yapıdaki her şeye verilen tepkinin görünür olduğu bir toplum yaşamı distopik şekilde aktarılmaktadır. 1984 senesinde filme uyarlanan yapımın başlangıç sahnesindeki çalışma mekânı bu durumu görmemizi sağlamaktadır. Çalışanlar tıpkı hapishanede olduğu gibi tek çeşit üniforma giymekte, bölmelere ayrılmış çalışma mekânlarında çalışmalarını sürdürmektedirler. Winston’un çalışma kabini gösterildiğinde televizyon ekranına benzeyen bir medya aygıtının çalışanları günün her saati gözetlediği anlaşılmaktadır. “Big Brother” (Büyük Birader) karakteri iktidarda olan partinin halkın üzerinde baskı kurduğu totaliter rejimle yönetilen Okyanusya ülkesinin diktatör yöneticisidir. “Büyük Birader” her an çalışanların yanında bir göz

olarak onları izlemekte, bu durum onlara “büyük birader seni izliyor” sloganıyla devamlı hatırlatılmakta ve çalışanlar izlendikleri bilinciyle çalışma disiplinlerini sağlamakta, hareketlerini ve konuşmalarını, hayatı yaşayış biçimlerini ona göre sergilemektedirler. Toplum devamlı olarak gözetleyen ‘düşünce polisleri’ halkın üzerinde kurduğu baskı ile sorgusuz itaati gerçekleştirmekte ve düşünmenin suç sayıldığı bu baskıcı mekanizma aracılığıyla iktidarın aleyhine düşünmeyi engellemektedir. 1984 filmindeki distopik kehanet günümüzde kendini gerçekleştirmiş, teknolojik gelişme aracılığıyla toplumun gözetlenmesinin ulaştığı nokta ‘hiçbir şeyin devletin bilgisi dışında kalmasına izin vermeyecek’ niteliğe gelmiştir. Teknolojik çoğu aygıtın bir ‘düşünce polisi’ ve bir ‘big brother’ konumuna geldiği toplumlarda kölelik ile özgürlük eşdeğer görülmekte, düşünme ise suç sayılmaktadır. Her yerde mikrofon ve kameraların bulunduğu toplumda herkese izlendiğini düşündürmek hem amaç hem de sonuçtur. 1984 roman ve filmiyle hayatımıza giren “big brother” kavramı kamusal alanlarda gördüğümüz CCTV’ler¹ (Closed Circuit Television / Kapalı Devre Televizyon) ile halkın izlendiği düşüncesiyle ilişkilendirilerek sık sık karşımıza çıkan bir kavram olmaktadır.

1936 yapım olan Charlie Chaplin’in meşhur filmi *Modern Zamanlar* ise panoptik gözetlemenin ve kapitalist üretimin fabrikada kendini göstermesinin dram/komedi üzerinden hicvedilmesini gösteren bir filmidir. Filmdeki işçiler sürekli olarak patronları tarafından izlenmekte ve buyruklarını ekran aracılığıyla çalışanlara iletmektedir. Patronun makinelerin hızının artmasını emir vermesi üretim artışının kontrolünün birisi tarafından sağlandığını göstermektedir. Bu kontrolü sağlayan kişi ise işçiler durmadan çalışırken boş vakit eğlenceleri ile uğraşan patronudur. Kapitalizmde üretime katılım ölçüsünde para kazanıldığından ve işçilerin iktidar karşısında söz hakkı olmadığından makinelerin hızı artırıldığında işçiler çalışmaya, uyum sağlamaya devam etmekte ve itirazda bulunmamaktadır. Hatta bu görev o kadar önemlidir ki işçi, makinenin hızına yetişemediği zaman çarkların içine girip işi yetiştirmeye çalışmaktadır ve sinir krizi geçirene kadar işine devam etmektedir. Ayrıca bir çarkın dişlileri gibi bir işleyişe sahip olan düzenin içinde bir kişinin bu işleyişi bozması kaosa neden olmaktadır. İşçi emeği ile üretilen ürün, işçinin değil patronundur. Burada sosyolog Saint Simon’un bahsetmiş olduğu, toplumda bulunan iki sınıf rahatlıkla görülmektedir. Bu sınıflardan ilki üretime katkıda bulunan endüstri sınıfı, ikincisi ise üretime katkıda bulunmayanların sınıfıdır. Simon bunlardan ilkinin ‘bal arıları’, ikincisini ise ‘eşek arıları’ olarak adlandırmaktadır. Nitekim şefin işçiyi sıkıştırmasının akabinde işçinin üstüne üşüşen bir eşek arısı metaforik olarak görülmektedir. Hatta bu kontrol o denli fazladır ki tuvalet gibi mahremiyet olması beklenen alanlarda bile Chaplin sigarasını yaktığında patronun gözetimine ve akabinde azarına maruz kalmaktadır. Bir dış otoritenin iş yerindeki her alanda adeta bir ‘gözetleme mekanizması’ olarak karşımıza çıkışı az önce değindiğimiz Orwell’in 1984 adlı

¹ CCTV, kameralar ile elde edilen görüntülerin belirli bir konuma aktarıldığı sisteme verilen addir. Günümüzde güvenlik kameraları fabrika ve iş yerleri gibi işletmelerde, toplu taşımalarda, trafikte, konferans salonu gibi insanların yoğunlukta olduğu yerlerde güvenliği ve kalitenin kontrolünü sağlamak amacıyla kullanılmaktadır.

kitabında gördüğümüz ‘Big Brother’ı hatırlatmaktadır. İşçilerin sürekli olarak izlendiğini bilmeleri onların işlerini düzgün yapmasını, oyalanmamasını ve zamanını kurallar çerçevesinde kullanmasını sağlamaktadır. Hatta bu kurallar işçilerin beyinlerine öyle işlemiştir ki, çarkların arasında sıkışan ustayı kurtarmaya çalışan işçiler yemek saatlerinin zili çaldığında ustayı kurtarmayı bırakmakta, işe başlama zili çaldığında kurtarma eylemlerine devam etmektedirler.

Gelişmeye devam eden teknolojiyle bireyler sadece işyerlerinde patronları tarafından değil, her an her yerde hatta özel hayatlarında bile gözetlenmektedirler. Bireylerin bıraktığı kişisel veriler yardımıyla iktidar her şeyini bilme arzusunu dijital araçlar aracılığıyla zahmetsizce doyurabilmektedir. Filmde sipariş edilen ördeğin müşteriye ulaşamaması, bütün çabalara rağmen bir yere gelemeyen işçileri gösteren bir metafordur. Çünkü toplumsal konjonktür itibarıyla güç, otorite sahibi zengin insanlardadır. Comte’a göre de gücün ekonomik otoriteye sahip insanlarda bulunması kaçınılmazdır.

Artık bireylerin yalnızca çalışma hayatlarında değil, özel hayatlarında da gözetlenebilmesi ve bıraktıkları teknolojik ayak izlerinin kayıt altına alınabilmesiyle denetim kolaylaşmakta ve iktidarın bilme arzusu ‘zahmetsizce’ giderilebilmektedir. Panoptikon kavramı gelişmiş teknolojinin etrafımızı sardığı günümüzde toplulukları anlama konusunda bize bir kavrayış şekli sunmaktadır fakat bu değişimler nedeniyle panoptikon kavramı şu anki toplumlarda gözetim ve denetimi anlamaya ve açıklamaya çalışma noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle panoptikon kavramı sürekli gelişim gösteren teknoloji ile birlikte yeni kavramsallaştırmaların oluşumunda zemin görevi görmektedir. Elektronik hale gelen bu kavram, küreselleşerek gözetimin bağlı olduğu teknolojik aygıtı göre süperpanoptikon, sinoptikon, omniptikon gibi yeni kavramsallaştırmalara yerini bırakmaktadır.

3. Süperpanoptikon

Mark Poster’ın süperpanoptikon kavramını kullanmasından sonra David Lyon bu kavramı geliştirmiştir. Bilgisayar ve bilgisayar veri tabanlı iletişim biçimleri panoptikon kavramını sadece hapishaneden ibaret olmaktan çıkararak iktidar öznesini yalnızca kapalı mekânlarda değil her yerde kurulabilir hale getirmiştir (Lyon, 2006, s.233). Böylece insanlar nerede olurlarsa olsunlar uzaktan kontrol edilebilmekte ve pazarlama yollarıyla çok kolay bir şekilde kapitalist sistemin içine çekilebilmektedir.

Elektronik yollarla izlemeyi sağlayan sistemlerin panoptikon modelinin dijital hali olduğunu, GPS (Global Positioning System / Küresel Konumlama Sistemi) sinyalleri, ses kayıtları, telefon görüşmeleri, bırakılan elektronik ayak izleri ile birlikte insan hayatının her an gözetimine ve iktidarın erişimine açık bir

hapishaneye dönüştüğünü söylemek mümkün görünmektedir. Böylelikle dijital hapishanede bireylerin iktidarın sınırları içinde kalması ve disiplinin sağlanması gerçekleşmektedir (Aydın, 2020, s.2584).

Süperpanoptikonun teknolojik aygıtlar yoluyla bizi nasıl gözetlediğine birkaç örnek verecek olursak; akıllı ev aletleri, fare kullanımı, GPS, baz istasyonları, iş bulma ve arkadaşlık siteleri, Spotify, Youtube, Netflix gibi platformlar, çerezler (cookies), HES kodu gibi uygulamalar örnek verilebilir. Bunlara yakından bakılacak olursa kahve makinesinden kumandalı lambalara kadar evlerimizde kullandığımız bütün “akıllı” ev aletleri bizi gözetleyerek hakkımızda bilgi toplamaktadır. Böylece bizim saat kaçta yatıp kaçta kalktığımızı, kahveyi nasıl içtiğimizi, hangi saat aralıklarında evde olduğumuzu bilmekte ve edindiği bu bilgileri depolamaktadır. Yapılan analizler sonucu bireylerin tercihlerinin onlardan daha iyi bilinir hale geldiği görülmektedir. Bilgisayardaki fare hareketleri bile incelenerek ekranın en çok hangi bölgesinin kullanıldığı hangi simge veya imgelerin üzerinde farenizin daha uzun süre beklediğini bilmekte hatta satın alma butonu farenin gezdirildiği yerlere yerleştirilerek bireylerin alışverişe yönlendirilmesi sağlanmaktadır. Gözetlemelerden ötürü tercihlerimizin daha iyi bilinmesine bir diğer örnek ise Spotify ve Youtube’un kullanıcıların dinlemesinin muhtemel olduğu şarkıları önererek bir sonraki parça olarak ayarlayabilmesi, haftalık ve aylık dinlenen şarkıların listesini yapabilmesidir. Dizi, film ve belgesel izleme platformu olan Netflix de benzer bir biçimde izlenen dizi, film ve belgesellere göre diğer yapımlar için eşleşme yüzdesi oluşturabilmekte, beğenilme ihtimali yüksek olan içerikleri bularak ana sayfaya düşürebilmektedir. Ayrıca Netflix kullandığı algoritmalarla kişilerin hangi sahneleri durdurup baktığından veya geri sardığından yola çıkarak kullanıcıların hangi tür sahneleri veya hangi tarz filmleri veya dizileri sevebileceğini bilip tek bir film afişi yerine o sahneye atıfta bulunacak bir kapak fotoğrafı kullanarak kullanıcıları manipüle etmektedir. Son yıllarda Covid 19 pandemisi ile birlikte hayatımıza giren çevrimiçi market alışverişleri aracılığıyla evlere çoğunlukla hangi ürünlerin hangi sıklıkla girdiği bilinmekte, buna göre “son almış olduğunuz süt bitmiş olabilir” vb. bildirimler kullanıcılara gönderilmektedir. Çerezler ise en çok gezilen siteleri, satın alınmak için bakılan ürünleri akılda tutarak benzer veya o ürünü tamamlayıcı ürünleri reklam olarak kullanıcıların karşısına çıkarmakta ve ihtiyaç duyulmayan ürünleri ihtiyaç varmış gibi göstererek kapitalizme katkı sağlamaktadır. Telefon ve bilgisayarlardaki konum özelliği kişiler tarafından harita işlemleri için kullanılan bir araç zannedilse de pek de masum olmayan bir diğer gözetleme aracıdır. GPS aracılığıyla bir yerden bir yere gidildiğinde veya şehir değiştirildiğinde o ilin belediyesi tarafından telefonumuza gelen “hoş geldiniz” vb. mesajlar bunun bir kanıtı niteliğindedir. Ayrıca konum bilgileri açık olmasa bile telefonların içindeki hatların kullandığı baz istasyonlarıyla kişiler kolaylıkla gözetlenebilmekte ve yer tespitleri yapılabilmektedir. Sosyal medya hesaplarının yanı sıra iş bulma ve arkadaşlık sitelerine girilen bilgiler aracılığıyla kullanıcılar hakkında bilgilere ulaşılabilmekte ve kişilerin sevip sevmediği şeyler bile

tahmin edilebilmektedir. İş bulma sitelerine girilen numaralar çeşitli havuzlara aktarılarak pazarlamacılar tarafından kişilerin sürekli aranmasına neden olmaktadır. Covid 19 pandemisi süreciyle hayatımızın bir parçası olan HES kodu ile vatandaşlar takip edilmekte konumları veya hastalık durumları görülmektedir. Böylece yasaklara uymayan vatandaşların izleri kolayca sürülebilme ve iktidar için bir güç kaynağı haline gelmektedir. Ayrıca internetin ve sosyal medya araçlarının yapmış olduğu bu gözetleme *Social Dilemma* adlı belgeselde çok açık bir biçimde ele alınmıştır.

Netflix yapımı *The Social Dilemma* belgeselinde Facebook, Instagram, Twitter, Pinterest ve Google şirketlerinin eski çalışanları tarafından kullanıcıların dinlenip izlenildiğine dair gerçekler anlatılmakta ve ayrıca teknolojik gelişmelerle insanların algılarının nasıl yönlendirerek ürün haline getirildiği gözler önüne serilmektedir. Kullanıcıların neyi ne kadar ve neden sevdiği bilinmekte, hangi türde fotoğraflara daha uzun süre baktıkları tespit edilebilmekte ve yapmış oldukları paylaşımlardan, sosyal ortamda konuşmuş oldukları konulardan yola çıkarak sistemde bir veri yığını olan kimlikleri algoritmalarla biçimlenerek gerçek karakterin bir kopyası haline gelmektedir. Kullanıcıyı gerçeğine yakın ölçüde tanıyabilen algoritmalar aracılığıyla kullanıcılar sistemin göstermek istediği şeylere maruz kalan kişilerin ilgileri yönlendirilerek daha uzun süre bu platformları kullanmaları ve içindeki temsilleri tüketmeleri sağlanabilmektedir.

Stanford Üniversitesi'nde yapay zekâ araştırmaları yürüten Michal Kosinski kişilerin medya ortamlarında yapmış olduğu yorumlar, beğeniler, içerik taramaları ile ilgili yapılan analizler aracılığıyla algoritmaların kişilerin özelliklerini arkadaşlarından daha iyi algıladığını, kişilerin eşlerinden daha iyi çıkarımlarda bulunabildiğini söylemektedir. Kosinski'nin çalışmasında ortaya koyduğu üzere, bireyin kişiliğini tahmin etmek için bir algoritmaya verilen 11 beğeni ile iş arkadaşlarından, 100 beğeni ile yakın arkadaşlarından ve aile bireylerinden, 250 beğeni ile ise eşinden daha iyi tahminde bulunduğunu ortaya koymaktadır. İnsanların bu kadar iyi tanınması ve medya ile istenilen şeye kolayca yönlendirilebilmesi onların davranışlarını manipüle etme imkânı tanımaktadır. Bu avantajı kullanan Cambridge Analytica şirketinin adı ABD seçimlerinde seçmenin oy verme eylemini yönettiği yönündeki iddialarla ilgili bir skandala karışmıştır.

Netflix yapımı *The Great Hack* belgeselinde Cambridge Analytica ve veri sızdırma iddiaları etraflıca ele alınmaktadır. Şirketin eski çalışanlarından olan Christopher Wylie Facebook'ta bir akademisyen tarafından oluşturulan kişisel bilgilerin sorulduğu form yardımıyla Cambridge Analytica'nın milyon sayıda kullanıcının verilerini topladığını söylemiştir. 2013'te Alexander Nix tarafından hayata geçirilen Londra merkezli Cambridge Analytica şirketi, misyonunu, "bireyleri motive eden şeyin ne olduğunu anlamak" ve "veriye dayalı davranışsal değişim sağlamak" ifadeleriyle açıklayan bir veri analiz ve stratejik siyasi

danışmanlık şirketidir. Şirket bu misyonu istenilen yönde etkileşim kazanmak için kullanmaktadır. Cambridge Analytica, ABD’de 2015’teki ön seçimlerde Ted Cruz’a veri hizmeti sağladığı ve 2016 Başkanlık Seçimleri’nde Donald Trump’ın seçim kampanyasına destek verdiği, 2016’da Birleşik Krallık’ın Avrupa Birliği Referandumu’nda “Leave EU” kampanyası için çalıştığı iddia edilmektedir (Güden, 2019, s.217). Facebook, 178500 profile Donald Trump’ın “make America great again” sloganının o profillere uygun versiyonlarını uygun reklamlar aracılığıyla göndermiştir. Örneğin Meksikalı göçmenleri Trump’ın Meksika ile ABD arasındaki duvarı neden inşa ettiğini ve onların ne yönde işlerine yarayacağına dair argümanlar ortaya koyarak ikna etmeye çalışmışlardır. Yapmış oldukları davranış analizleriyle göçmen grubunun bir ülkeye geldiklerinde kendilerinden sonra gelenlere çok sıcak bakmadıkları yaklaşımını edindikleri için bu gruba Trump’ın duvarı “sizin gibi göçmenlerin kalabalık olmadan daha rahat etmesi için ördüğü” gerekçesini göstermiştir. Muhafazakâr Katolik Amerikalılar için, Papa’nın Trump’ı seçmeleri gerektiğinin işaretini verdiği yönünde sahte haber hazırlanmış ve muhafazakâr seçmenlerin oy verme davranışları manipüle edilmiştir. Kırsalda yaşayanlara göçmen fobisinin aşılması da yine Cambridge Analytica’nın yürüttüğü reklam kampanyaları ile sağlanmaktadır. Bir diğer örnek ise Miami’deki siyahlara Hillary Clinton’ın onları sevmediği ve sandığa gitmeseler daha iyi olacağı düşüncesinin Facebook uygulaması aracılığıyla empoze edilmeye çalışılmasıdır. Bu bölgedeki seçime katılım oranlarına bakıldığında elde edilen sonuç bu iddiayı doğrular nitelikte görünmektedir.

Süperpanoptikonun sosyal medya aracılığıyla yapmış olduğu gözetimin üçüncü taraflarca nasıl kullanıldığını açığa çıkaran bu iki belgesel incelemesinden sonra teknolojik araçların bireylerin elektronik ayak izini sürerek gözetleyip denetlediğine ve bu yolla onların satın alma davranışlarını yönlendirdiğine dair izler taşıyan *Bir Alışverişkoliğin İtirafları* ve *They Live* filmlerini inceleyecek daha sonra teknolojik gözetimin dinleme boyutunu ele alan *V for Vendetta* filmini inceleyerek bir sonraki bölüme geçeceğiz.

Bir Alışverişkoliğin İtirafları adlı filmde alışveriş bağımlısı bir gencin kredi kartları borçlarına rağmen bir türlü vazgeçemediği alışveriş tutkusu anlatılmaktadır. Günümüzde teknoloji o kadar yanıltıcı veya manipülatif haldedir ki birisi telefonunu kullandığında, birisi tarafından arandığında, bankamatik hizmetlerini kullandığında, kredi kartıyla bir alışverişte bulunduğu veya internette gezinti yaptığında veriler anında kayıt altına alınmakta, kişilerin analizi yapılmakta ve daha sonra kullanmak üzere veri bankalarında toplanmaktadır. Söz konusu filme yakından bakıldığında da bu durum göze çarpmakta, ayrıca alışveriş mekânları ve kişilerin bu mekânlarla kurmuş olduğu ilişkinin sıradan bir ilişki olmadığı görülmektedir.

Reklam ve algı yöneticiliği ile kullanılan nesnelere insanlar kendilerine çektiğinde ve insanlar o nesneye sahip olmak için her yolu denediğinde kişilerin nesnelere ile kurmuş olduğu ilişki masum bir alışveriş ilişkisi

değil iktidarla tüketici arasındaki ilişkiye dönüşmektedir. Reklamların, vitrinlerin içine yerleştirilen tüketim nesnelere, tüketim eylemini gerçekleştiren bireylerin “big brother”ı haline gelmektedir (Öztürk, 2013, s.137). Filmin bir sahnesinde alışveriş yapmak için parası olmadığını bilen başrol oyuncusu beğendiği şalı almaktan vazgeçtiğinde cansız manken konuşmaya başlar ve şalı aldığına ona çok yakışacağına ve türlü biçimlerde işine yarayacağına onu ikna eder. Süperpanoptikon, panoptikonun mekân sınırını aşarak başrol oyuncusunun hayatına ve kullandığı teknolojik ayalara sirayet etmektedir. Nitekim alışveriş tutkunu olan kadın kahraman alışverişlerini sürekli olarak kredi kartı ile yapmakta ve yoğun biçimde telefon kullanmaktadır. Özellikle kredi kartı kullanmakla kişiler bilgilerini iktidara teslim etmekte, iktidar ile bir tür ilişki içine girmektedirler. Kredi kartı kişilerin ne zaman, nerede, neyi aldıklarını ve neleri tercih ettiklerini bilmektedir. Baş karakter kredi kartı ile ilgili görüşme yapmak için bankaya gittiğinde başka birisinin onun kartını çalıp alışveriş yaptığını, o mekânda daha önce hiç bulunmadığını söyleyerek borcunu sildirmeye çalıştığında banka çalışanı daha önceki yıllarda da orada bulunduğunu görebildiğini söyleyerek kadının yalan söylediğini anladığını belli etmiştir. Yani süperpanoptikon yüzünden kredi kartının yalnızca bir kredi kartı olmadığı, bizden izler taşıyan ve izlenmemizi sağlayan bir araç olduğu rahatlıkla söylenebilmektedir. Ayrıca kredi kartından kişilerin e-posta, telefon ve adres bilgilerine de ulaşılabilir. Alışveriş esnasında fatura için istenilen telefon numaralarına alışverişten sonra mesajlar gelmekte ve tüketicilerin iktidar-sermaye ile olan ilişkisinin sürekliliği sağlanmaya çalışılmaktadır.

Panoptikonun ağırlıklı olarak ideolojik işleyişini sorunsallaştıran bir film olan *They Live*² (1988) de ele alınan konuyu anlamak açısından önemli bir temsildir. Bu film tesadüfen taktığı gözlük ile dünyanın uzaylılar tarafından ele geçirilmiş olduğunu fark eden bir evsizinin etrafında dönmektedir ve insanlar bu istilanın farkında değildirler. Yalnızca gözlüğü taktıklarında çevrelerine yerleştirilen bilinçdışı (subliminal) iletilerin ve bunların hayatlarına yön verdiğinin farkına varmaktadırlar. Örneğin, bir ürün reklamının arkasında görülen ileti “tüket” iken, ideolojik-siyasal ileti ise “itaat et”tir. Bütün araçların gizli/örtük bir iletisi vardır: sorgulama, uyu, fark etme, itaat et, televizyon izle, tüket... Bu uzaylılar kitle iletişim araçlarıyla dünyaya gönderdikleri sinyaller vasıtasıyla insanları kandırmakta, uyuşturmakta ve tüketim çılgını haline dönüştürmektedirler. Filmdeki bireyler böylece kapitalizmin kölesi haline gelmekte, onlar fark etmeden satın aldıklarıyla, izledikleriyle, okuduklarıyla bilinçdışlarına bu iletiler yerleştirilmektedir. Filmde takılan gözlük ‘fantastik bir teknolojik öge’dir, gerçeklikle örtüşmemektedir fakat gerçekle uyumaktadır. Günümüzde fantastik gözlük yerine gelişmiş teknolojiyle bireylerin etrafına bilinçdışı iletiler, reklamlar ve diğer yollarla yerleştirilmekte ve tüketim davranışları manipüle edilmektedir.

Gelişen teknolojik imkânlar, internet ve sosyal medya platformlarında mikrofonu verilen izinler

² Slavoj Žižek, “Sapığın İdeoloji Rehberi” adlı belgeselde bu filmi eğlenceli bir biçimde ele alır ve dikkatlere sunar.

aracılığıyla bireylerin kolayca dinlenebildiğinden, bireylerin daha önce internet üzerinden aramış olduğu veya yalnızca konuşarak hakkında bahsettiği ürünlerin daha sonraki zamanlarda alışveriş reklamlarıyla karşısına çıktığından ve bu bilgilerin siyasi veya ticari amaçla kullanıldığından daha önce bahsetmiştik. Bu dinleme davranışının siyasi iktidar tarafından kullanımı *V for Vendetta* filminde açıkça görülmektedir.

Kanonik film sayılması gereken *V for Vendetta*'da ise süperpanoptikon örneği olarak dinleme cihazı yerleştirilmiş kamyonların sokaklarda gezindiği görülmektedir. 1984 filminde görülen 'düşünce polisi' yerini daha teknolojik bir gözetlemeye bırakmıştır. Filmdeki Sutler hükümetinde halkı baskı altında tutabilmek için geceleri sokağa çıkma yasağı ilan edilmekte ve halk haberleri olmadan panoptik iktidar tarafından denetlenmektedir. Ünlü sosyolog ve düşünür Zygmunt Bauman toplum ve iktidar arasındaki ilişkide otoritenin nerede olduğunu tespit etmenin zor olduğunu, otoritenin insanların beden ve zihinlerini biçimlendirdiğini, çoğu zaman kendisini moda, ortak rıza, kamuoyu, uzman kişinin görüşü olarak muğlak bir biçimde gösterdiğini söylemektedir (Bauman, 2019, s.162). *V for Vendetta* filmindeki mekân Bauman'ın tarifindeki iktidarın açık bir biçimde görülebildiği önemli bir temsil olarak değerlendirilebilir.

4. Sinoptikon

Panoptikon ve süperpanoptikon kavramlarından sonra ele alınacak bir diğer kavram ise sinoptikondur. Sinoptikon özellikle radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçları vasıtasıyla çoğunluğun azınlığı gözetlemesi durumunu açıklamak için kullanılan bir kavramdır. Çeşitli kültürel birikime, farklı yaş, cinsiyet ve statüye sahip insanlar kültür endüstrisi tarafından yaratılmış aynı iletileri almaktadırlar. Bu kitle iletişim araçlarında rol alan seçilmiş kişiler seyreden kitlede imrenme uyandıracak biçimde kendi hayat tarzları hakkında iletiler aktarmaktadırlar.

Thomas Mathiesen'e göre bireyler panoptik yollarla yerleştirilmekte sinoptikon ile de küreselleşmektedirler. Sinoptikonun panoptikondan bir diğer farkı gözetime katılımın zorunlu değil gönüllü olmasıdır. Mathiesen'in sinoptikonu değiştirilmiş ve dönüştürülmüş bir panoptikondur ve çoğunluğun, izlemiş olduğu azınlığa hayran olmasını sağlayan yöntemlerin kullanıldığı bir gözetim biçimidir (Bauman 2000'den akt. Ersoy, 2018, s.63). Bireyler siyasetçi, sanatçı, sporcu, magazin ikonu ve bilim insanları gibi seçilmiş ve azınlık olan kitleyi devamlı izlemekte ve takip etmektedirler. Mathiesen'e göre bu, paralel modern süreçtir ve bu durum yeni bir iktidar mekanizması oluşturmaktadır. Bu iktidar mekanizması medyanın aleniyeti dönüştürmesiyle televizyonun icadından bugüne kadar yükseliştir. Sinoptikonda yüksek duvarlara veya gözetleme kulesine artık gerek de kalmamaktadır (Çığ, 2016, s.107). Gönüllü olarak yapılan bu eylem

eğlence vaadiyle yapıldığı için izleyicileri zorlamaya gerek kalmamaktadır. Guy Debord'un da “*Gösteri Toplumu*” adlı çalışmasında belirttiği üzere eğlence artık ideoloji haline geldiğinden insanlar gösteri karşısında kendilerini unutmakta ve sahte dünya içinde dertlerinden uzaklaşmaktadırlar. Panoptikonda insanlar bir mekânda hapsedilerek sürekli gözetime maruz bırakılırken sinoptikonda baskı ve zorlama olmadan eğlence vaadiyle gerçekleşen bir gözetleme söz konusudur.

Denetlenmek istenen birey ya da kitlelere çeşitli gösteri biçimleri, teknoloji ve kitle iletişim araçları ile ulaşılmakta ve onlara çeşitli gösteri türleri sunulmaktadır. Gözetime maruz kalan azınlık ise ona biçilen role uygun hale gelmek için çaba gösterirken aslında farkına varmadan kendisini de disipline etmektedir (Ersoy, 2018, s.63). Ayrıca iktidarlar devletin ideolojik aygıtlarından medyayı kullanarak vatandaşa vermek istedikleri ideolojiyi iletebilmekte ve halkı etkileyerek kontrol edebilmektedir.

Özetle sinoptikon çok sayıda insanın, sanatçı, siyasetçi, devlet erkânı gibi azınlıkları kitle iletişim araçlarıyla izlemesi, kendilerini azınlığa uydurmaya çalışmaları ve böylece disipline olmaları anlamına gelmektedir. Sinoptik düzenek ile izleyicilerin her ortamda çeşitli araçlarla hayatları tasarlanmakta ve idealize edilen hayat tarzlarına yönlendirilmektedir. Radyo ve televizyon gibi kitle iletişim araçlarını evlerin neredeyse tamamında bulunması sinoptik gözetlemeyi mümkün kılmaktadır (Saykozof, 2014).

Modern edebiyatın önemli bir eserinin film versiyonu olan *Fahrenheit 451* filminde de sinoptikonun çeşitli görünümünü yakalayabilmek mümkün görünüyor. Distopik bir anlatıya sahip olan ve adını kitap kağıdının yanma derecesinden alan Fahrenheit 451 filminde kitapların yasak olduğu, halkın çoğunluğunun televizyon aracılığıyla uyuşturulmuş olduğu bir toplum tasavvuru görülmektedir. Bu nedenle izlerken seyircinin hayatında kitapların konumunu sorgulama ve televizyonla aralarında karşılaştırma yapmak mümkündür. Filmde mutluluğun kaynağını televizyon olarak gören insanlar kayıt yaptırarak etkileşimli programlarla kendilerini hayatın aktif öznesi olarak görmekte ve bir şey başarmış olma düşüncesiyle kendilerini zeki ve mutlu hissetmekte, kitapları ise mutsuzluk veren şeyler olarak görmektedirler. İtfaiyenin görevi ise yangın söndürmek yerine kitapları yakarak insanları mutsuz eden şeylerden ‘kurtarmak’tır.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta televizyon mutluluk kaynağı olarak görülürken kitapların niçin mutsuzluk verici bir nesne olarak görüldüğüdür. Bu söylemi dolaşıma sokan kimdir, daha da önemlisi kişilerden ne istenmektedir? Dolaşıma sokulan düşüncüyü kabul edilmesi zorunlu bir şey gibi görülmesini sağlayan şey hâkim ideolojidir. İdeoloji genel tanım olarak, siyasal ya da toplumsal bir öğretiyi oluşturan, bir hükümetin, bir siyasi partinin, bir toplumsal sınıfın davranışlarına yön veren politik, hukukî, bilimsel, felsefi, dinsel, ahlaki, estetik düşünceler bütünüdür. İzleyicilerden bilmeyen, düşünmeyen, sorgulamayan, itaat eden böylece kolay yönetilebilecek edilgen bir toplum haline gelmesi istenmektedir. Bunun

gerçekleşmesi için devlet ideolojik aygıtlarından olan medyayı kullanarak izleyiciler bağımlılıkla gelen bir tür ‘aptallığa’ sürüklenirken diğer yandan ise baskı aygıtını itfaiye erleri üzerinden kullanarak norm dışına çıkanlar cezalandırılmaktadır. Televizyon ile insanlar ekrana kilitlenerek mutlu olduklarını düşünmeleri sağlanmış ve sürekli mutluluğa erişmek isteyen insan kendini televizyon karşısında bulmuştur. Bu da beraberinde bağımlılığı getirmektedir ki istenilen şey de budur. Çünkü: “bağlılık, düşünmemek demektir, düşünmeye gerek duymamak demektir. Bağlılık, bilinçsizliktir (Orwell, 2016, s.66).” Bilinçsiz insan her yere sürüklenebileceğinden bunun sonucunda insanlar kitapların mutsuzluk getirdiğine inandırılmış hatta kitaplardan korkar, içindekiler okunduğunda dinleyemez hale gelmiştir. Böylece 1984’te olduğu gibi geçmiş silinmekle kalmamış, silindiği de unutulmuş, sonunda yalan gerçek olup çıkmıştır. Buna maruz bırakılan izleyiciler algıladıkları gerçekliğin dışında başka bir gerçekliğin olduğu gösterilmeye çalışıldığında ise o gerçeklikle karşılaşmamak için perdenin önüne bakmayı tercih etmektedirler. İnsan hiçbir zaman, hiçbir nedenle kendi gerçekliğinin farkına varmaktan hoşlanmadığı ve acısının artmasını istemediğinden filmdeki karakterler de kitaplardan nefret eder hale gelmektedirler.

Böyle bir toplumda kitapların yerini televizyonların aldığını, insanların ikisi arasında bir devamlılık bağlantısı kurduğu söylenebilir. Bu durumda insanlar, televizyonun edebi geleneği desteklemek amacıyla kullanılabileceğini ve bilgiyi elde edecekleri kaynak (filmde öyle bir istekleri olmasa bile) olacağını düşünebilirler. Böyle bir umut tam da Marshall McLuhan’ın “dikiz aynası” düşüncesi dediği yaklaşımına işaret eder: Bu, yeni bir aracın basitçe daha eski bir aracın uzantısı ya da gelişmiş hali olduğuna yönelik varsayımdır. Bir otomobilin yalnızca hızlı bir at, elektrik ışığının yalnızca güçlü bir mum olduğunu varsaymak dikiz aynası düşüncesine birer örnektir. Ele aldığımız konuda böyle bir yanılgıya düşmek, televizyonun kamusal söylemin anlamını yeniden tanımlayışını yanlış yorumlamaktır. Televizyon okuma-yazma kültürünü genişletmez ve pekiştirmez. Tersine, okuma-yazma kültürüne saldırır (Postman, 2014, s.98). Okuma-yazma kültürünü yok etmek için televizyon kullanılması ve bu yöntemle başarılı olunması da bu duruma örnek niteliğindedir.

Öte yandan, görüldüğü kadarıyla insanların bilgi elde etmek gibi bir amaçları yoktur ve sadece hazcılık ilkesi ile hareket edip eğlenmek esasına uygun bir hayat sürmektedirler. 1984 kitabının yazarı Orwell, bilgilerin insanlardan gizleneceğini savunmakta, bir diğer distopya örneği olan *Cesur Yeni Dünya* kitabının yazarı olan Aldous Huxley ise bu bilgilerin insanlardan gizlenmesine gerek kalmadığını çünkü insanların artık açıkça hiçbir şeyle ilgilenmeyecek kadar eğlenceyle uyuşturulduğunu anlatmaktadır. Kendi isteğimizle evlerimize soktuğumuz televizyon, insanlara eğlence dolu bir dünyanın kapılarını aralamakta, insanlar da zorlamaya ihtiyaç duymadan kendi rızalarıyla kapıdan içeri girmektedir. Böylece televizyonun getirmiş oldukları yanında götürmüş olduklarını da benimsemekteyiz. Bu durum Huxley’in haklılığını

göstermektedir. İnsanlar bu yolla uyuşturulduğu için tıpkı Fahrenheit 451'in kahramanı Montag kaçtığında medyanın onun öldürülmüş olduğunu göstermesine inanmaları gibi kendilerine gösterilene kolayca inanmaktadır.

Başkanın Adamları (Wag the Dog) filmi de Fahrenheit 451 filmine paralellik gösteren bir filmidir. Bu filmde seçim arifesinde olan bir ülkenin başkanının taciz skandalının üstünü örtbas etmek için nasıl kurmaca bir savaş düzenlediği ve medyayı da bu amaca hizmet etmesi için nasıl kullandığı ve halkın buna nasıl inandığı anlatılmaktadır. Yani filmdeki kişiler Fahrenheit'da kendilerine Montag'ın öldüğü söylendiğine inanan insanlar gibidir. Filmin başında bizi şu cümleler karşılamaktadır: “*Bir köpek kuyruğunu neden sallar? Çünkü köpek kuyruktan daha akıllıdır. Eğer kuyruk köpekten daha akıllı olsaydı, Kuyruk köpeği sallardı.*” Bu cümlelerde söylenmek istenen şey, iktidarın akıllı olabildiği için yönetme yetkisine ve dolayısıyla güce sahip olduğu, yönetilenlerin ise gücü elinde bulunduranlar kadar akıllı olmadığı için kendilerinin kolayca istenilen yöne çekilebildiğidir. Tıpkı Başkanın Adamları filminde kendi çıkarlarını halkın çıkarlarının önünde gören politikacı gibi Fahrenheit filmindeki itfaiye kurumu da çıkarlarını korumak ve kendisine duyulan güvenin sarsılmasını önlemek için gerçeği çarpıtarak ve yeniden biçimlendirerek yaymaktadır.

Fahrenheit filminde toplumdaki tektipleşmiş kimliklere vurgu yapılmış olması Foucault'nun bilgi-iktidar ilişkileri bağlamında ele alınabilir. Foucault'ya göre iktidar bilgiye eklemlenirken bilgi de aynı şekilde iktidara eklemlenmekte ve bu ilişki sürekli bilgi üreterek iktidarı da sürekli kılmaktadır. İktidar ve özne arasındaki ilişki aracılığıyla özneler, iktidar tarafından denetlenerek toplumlar ilişkiler içerisinde şekillendirilmektedir (Çelebi, 2013 s.521). Yani iktidarın kamusal alanı kendi ideolojisi yönünde düzenlediği, bireyi kendi kimliğine bağladığı ve gücün bireyleri özne haline getirdiği söylenebilir. Özne kelimesinin iki anlamı vardır. Birincisi, bahsi geçen kontrol ve bağımlılıkla bir başkasına özne olmaktır. Kitaplardan uzak televizyona yakın hayat yaşayan, toplumun büyük çoğunluğunun olduğu özne türü iktidar tarafından oluşturulmuş bu öznedir. İkincisi, bir bilinç veya bir kendini tanıma ile kendi kimliğine bağlanmaktır. En nihayetinde kaçmayı başaran Montag kitap insanların yaşadığı bir bölgeye varmaktadır. Burada seçtikleri kitapları ezberleyen insanlar birbirlerine o kitabın adıyla hitap ederek kendi kimliklerini oluşturmaktadır ve özneler iktidar dışında inşa olarak iktidar gözetiminden kendilerini kurtarmaktadır. Her iki anlam da bireye boyun eğdiren ve onu özneye çeviren bir çeşit güç gerektirir.

Gözetim, televizyon ve radyo gibi geleneksel kitle iletişim araçları aracılığıyla yapılmakta, iktidar bireyleri zorlamadan, eğlendirme vaadiyle etki altına alarak vermek istediği mesaj, imaj veya ideolojiyi iletmektedir. Böylece ekran veya radyo başında gözetime maruz kalan kişiler farkında olmadan kendilerine

iletilen biçime uymaya çalışırken denetlenmektedir. *Bir Rüyaya Ağıt* filmi de bahsi geçen konuyla ilgili olarak, televizyon bağımlısı ve şov dünyasında kendisini kaybetmiş yaşlı bir kadının hikayesini konu edinmektedir. Ekran başında çoğunluk olan halkın oldukça popüler olan ve içinde az sayıda aktörün bulunduğu bir programı gözlemesi sinoptikona örnek teşkil etmektedir. Sara Goldferb'in televizyonda izlemiş olduğu programlarla kendisi arasında oluşan parasosyal ilişki³ ve sinoptik eylem onun kendisine ve hayata yabancılaşmasına neden olmaktadır. Düzenli olarak takip ettiği televizyon programına konuk olarak katılacağı haberini alınca tıpkı televizyonda kendisine izlettirilen kişiler gibi olabilmek ve genç yaşlarında giydiği kırmızı elbisesini giyebilmek için kilo vermesi gerektiğini düşünen Sara, televizyondaki reklamlarda görmüş olduğu zayıflama ilaçlarından kullanmaya başlar. Fakat günler geçtikçe kadının televizyona olduğu gibi ilaçlara olan bağımlılığı da artar. Böylece gerçek dünya ile ilişkisi kesilen yaşlı kadın imgelerle hayal dünyasında yaşamaya başlar. Kurguladığı dünyada televizyona çıkmakta, herkes onunla gurur duymakta ve onu alkışlamaktadır. O artık sadece mutluluk dünyasında yanılısalarla yaşamaktadır.

Şimdiye kadar bahsedilen panoptikon kavramından türemiş olan bu kavramlar birbirleriyle taban tabana zıt veya diğer kavramın geçerliliğini yok edilmiş sayılmamalıdır. Bu kavramlar kimi zaman birbiriyle ilişki halinde ve iç içe geçmiş şekilde karşımıza çıkabilmektedir. Bunun en belirgin örneklerinden birisi *Truman Show* filmidir.

Truman Show filminde Truman isimli filmin kahramanı izole edilmiş ve kurgulanmış bir yerleşim yerinde yaşamaktadır. Yaşadığı yer çoğu insanın hayalini kurduğu düzenli, sakin ve huzurlu bir yerdir. Truman burada karısı, annesi, her gün karşılaştığı komşuları ile mutlu bir hayat sürmektedir. Arkadaşları ve çevresi ile arası iyi olan, çalışan, güler yüzlü ideal bir eştir. Fakat kamera filmdeki izleyiciye döndüğünde bu hayatın bir kurgu olduğunu ve bu şov aracılığıyla örnek bir yaşantının insanlara gösterilmeye çalışıldığını görürüz. Yani ekranları başındaki izleyicileri bu şovu izlemesi ve iletiye tabii tutulması apaçık bir sinoptikon örneğiyken, Truman'ın yaşadığı sette 5000 kamera tarafından gözetlenmesi süperpanoptikona, şovun başında bulunan kişinin şovu gerçekleştiren diğer çalışanlar üzerindeki gözetim ve denetimi ise panoptikona işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, gördüğümüz bu güzel hayatta mutlu yaşayan adamın gerçekte bir kurban olduğu anlaşılmaktadır. O şehirde iyi ve yardımsever olan komşular, arkadaşlar, bütün insanlar, televizyonları başındaki birer izleyici olarak karşımıza çıktığında, Truman'ın kurban edilmesine göz yuman, duyarsız ve aslında 'acımasız insanlar'a dönüşürler. Burada şehrin aslında kurgusal bir ütopya, filmde sunulanın ise bir distopya olduğunu anlarız. Gördüğümüz 'sıradan-masum' insanların aslında

³ Parasosyal İlişki: İzleyicinin izlemiş olduğu medya karakteri ile kendisi arasında kurmuş olduğu tek yönlü duygusal ve davranışsal bağı ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.

birer oyuncu-figüran, ‘gösteri’yi izleyenlerin ise hazları dışında bir şeyi düşünmeyen ve mevcut düzenin devamına izleyici olarak katılan ve bir bakıma da katkı sunanlar olduklarını anlarız ancak ütopyaadaki insan tasviri bunun tam tersidir.

Bu açıdan kurgusal olsa da ‘gerçek bir hayat’ın aktarılıyor oluşu insanları ekranlara kitler çünkü insanlar içinde ya kendine ait bir şeyler bulduğu ya da kendisinde eksik olanı izlenceleri ile tamamladığı şeylere ilgi duyar. İnsanlar ”reel hayattaki yoksunluklarının, ezikliklerinin telafisini kültür endüstrileri tarafından biçimlenmiş fantazyaya dünyasında gideriyor” olabilir (Dağtaş, 2008); ya da tüketim ve magazin kültürüyle hazcı bir kültüre alışan izler kitle, bu dizilerden ‘haz alıyor’ olabilir; ya da ev merkezli geçirdiği akşam saatlerinde, televizyonda dizilerin alternatifi programları bulamıyor olabilir (Dağtaş, 2008, s.183). Truman’ın hayatının izleyiciler üzerinde her iki türlü kitleyi de kendine çeken bir yanı bulunmaktadır diyebiliriz.

Bu noktada kültür endüstrisi kavramına yakından bakmak yararlı olacaktır. Kültür endüstrisi kavramı, Frankfurt Okulu’nun önde gelen düşünürleri Theodor Adorno ve Max Horkheimer tarafından ortaya atılmıştır. Frankfurt Okulu düşünürleri, tahakkümün kültürel boyutu, gündelik hayatın estetize edilmesi, kültürün ticarileşmesi, standartlaşması ve toplumsal yabancılaşma üzerine çalışmışlardır. Eğlence amacı ile izlenen gündelik hayatın güzel bir tasviri olan televizyon programı Truman Show, aslında kapitalist düzenin bir parçasıdır. Artık ticari bir hal almış, rating rekortmeni ve 29 yıldır en çok izlenen yapıma haline gelmiştir. Büyük kitleleri etkileyecek güce sahiptir. Adorno ve Horkheimer’a göre hayatımızın her alanı kültür endüstrisi tarafından metalaştırılmaktadır. Truman Show da kültür endüstrisi çarkının bir parçası haline gelmiş ve tıpkı sinoptikonun amacı doğrultusunda metalaşan hayat ile birlikte sahip olunan ideoloji de değişmiştir.

Bu kurama göre bireysellik ve özerklik tehdit altındadır ve kişiyi etkin halden edilgen hale getirir. Kişi farkında olmadan yaptığı her şeyi tüketim eylemi olarak yapmaya başlar. Örneğin alacağı basit bir kullanım nesnesini, çim biçme makinesini, tercih edeceği yiyeceği koşullandırılmış biçimde seçer ancak özgür iradesiyle seçtiğini düşünür. Halbuki bunlar medya yoluyla zihnimize yerleşen gündelik pratiklerimizde ortaya çıkan somut şeylerdir ve boş zamanları değerlendirmek için yaptığımız eğlenceler bile tüketim edimlerine dönüşerek kendini gösterir. Böylece edilgen bireyler aynı süreçlerin nesnesi haline gelmiş olur ve bilinçleri de kolayca kontrol edilebilir. Tıpkı böyle bir toplumun içine doğan Truman’ın ve aynı zamanda onu izleyen kitlenin de yönetildiği gibi, salt tahakküm şeklinde bir denetim biçimi olarak değil, içselleştirilmiş olarak devam eder. Nesne insan olduğunda, kültür endüstrisi insanın varlığına muhtaçtır. Nesneleşmiş insan olmadığında veya diretilen şeyleri onaylamadığında varlığını devam ettiremez. Nitekim

Truman edilgen nesne konumundan çıktığında kurgunun da sonu gelmiştir. Başlangıçta Truman algıladığı gerçeklikten başka bir gerçeklik olduğunun farkında değildir fakat sonra var olan işleyiş ve ideolojik söyleme yönelik kuşkularının peşine düşerek verili gerçekliğe ısrarla meydan okuması onu hakikate ulaştırarak yanılısamayı da yerle bir etmesine neden olmuştur.

Karl Marx' a göre maddi hayatın üretim şekli, siyasal, toplumsal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırmaktadır. Marx, “İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir, aksine onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır.” sözüyle bilincin belirlendiğine işaret etmektedir (Marx, 1979 s.25). Yine Marx'a göre toplumda egemen olan fikirler egemen sınıfın fikirleridir. Yani toplumun *maddi* egemen gücü olan sınıf, bununla birlikte egemen *fikri* güçtür. Bu nedenle maddi üretim araçlarına sahip olan sınıf, bunun yardımıyla zihinsel üretim araçlarının üzerinde denetim kurabilmektedirler (Marx ve Engels, 2013, s.52). Bu durumda egemen sınıf ve onun ideolojisi, kendi çıkarlarını geniş toplumsal kesimlerin çıkarıymış gibi göstermek için yoğun bir çaba içindedir denebilir. Bu yapılamadığında yanılısamanın ve düzenin sonunun gelmesi çok muhtemeldir. Hâkim sınıfların kendi çıkarlarını halkın çıkarı olarak göstermesi ve insanların bilinçlerini belirmesi gibi Truman filmindeki gösterinin yönetmeni de kendi çıkarını Truman'ın iyi bir toplumda yaşadığı fikri üzerinden göstermektedir ve meşrulaştırmaktadır. Eğer ki medya ekran başındaki izleyicilere 29 sene Truman Show'u izlettirebiliyorsa, Truman gibi insanlar da bir Seahaven⁴ içindedir denilebilir. Sinoptik olarak çoğunluğun azınlığı izlediği televizyonda da aynı biçimde ideolojiler izleyicilere eğlence biçiminde kabul ettirilmekte ve onların bu yolla disipline edilmesi ve denetimlerini sağlanması mümkün hale gelmektedir.

5. Omniptikon

Panoptikonda azınlık çoğunluğu izlemekte sinoptikonda ise tam tersi olarak çoğunluk azınlığı izlemekteydi. İnternetin yaygınlaşmasının bir sonucu olarak panoptikon ve sinoptikon yerini omniptikona bırakmıştır. Omniptikonda internet ve teknolojik imkânlar aracılığıyla herkes herkesi, her yerde ve her zamanda gözetleyebilme imkanına sahip olmuştur.

Omnipitikon kavramı Jeffery Rosen'in kitabı olan “*Çıplak Kalabalık*” ta kullanılmış ve internet ile kişilerin gözetlenmesi ekseninde ele alınmıştır. Modern dönemde internet diğer zamanlarda olduğundan daha yoğun bir biçimde kişilerin gözetlenmesini sağlamakta, zaman ve mekân kavramlarını ortadan kaldırmaktadır (Kalaman, 2019, s.583).

⁴ Truman karakterinin yaşadığı fakat aslında insan yapımı bir set olan sahte adanın ismidir.

Sosyal medya araç ve uygulamalarının çoğalması ve bunların kullanım biçimi gözetleme konusunda yeni bir duruma ve yeni bir alanın oluşmasına yol açmaktadır. Bireyler yalnızca kullanıcı değil aynı zamanda bir veri deposu haline gelmekte ve bu mecralarda dijital ayak izlerini bırakarak kendilerini iktidarların gözetimine sunmaktadır (Büyükbaykal ve Fidan, 2020, s.71). İktidar ve birey arasındaki gözetim omniptikonda da kendini göstermekte fakat omniptikonda kişi gözetlenmeye gönüllü olduğu ve bu durumdan haz duyduğu için gözetimi fark etmek giderek çok daha güçleşmekte, fark edildiğinde ise dikkat çekici bir biçimde önemsenmemektedir. Panoptikondaki zorunlu gözetim omniptikonda görünür olmaktan memnun ve rıza dâhilinde bir gözetim şekline evirilmiştir. Postmodern toplumun görünürlüğü ve hazcılığı merkeze koyması gözetim konusundaki değişiklikleri de kolaylaştırmaktadır (Okmeydan, 2017, s.47).

Sosyal paylaşım siteleri aracılığıyla yapılan gözetim, toplum yapısını da dönüştürerek dijital gözetim toplumu adında yeni bir yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Bu toplum yapısı panoptikon, sinoptikon ve süperpanoptikon gibi teknolojik gelişmelere bağlı çeşitli evrelerden geçerek bugünkü haline, yani omniptikona ulaşmıştır. Omniptikon ile birlikte gözetim, patronun işçiyi, devletin vatandaşı, halkın ünlüleri gözetmesinden sonra her sınıf, statü, yaş ve cinsiyetten insanın her türden insanı gözetleyebildiği bir duruma evirilmiştir. Omniptikon gözetimi birbirinden farklı amaçlar doğrultusunda gerçekleştirebilmektedir. Örneğin şirket çalışanları diğer insanları tüketim oranlarını yükseltmek için gözetlerken, kamu kurumları toplumsal düzeni sağlamak ve vatandaşların güvenliği için gözetleme eylemini gerçekleştirmektedir. Sosyal paylaşım sitelerini kullanan kişiler ise sanal ortamda sosyalleşme, merakını giderme, haz alma, bilgi sahibi olma ve diğer kullanıcıları kontrol etme arzusu gibi nedenlerle başka kullanıcıları gözetlemekte ve onlar tarafından da benzer biçimde gözetlenmektedir (Kalaman, 2019, s.576). Sosyal medya ağları hem bir iletişim aracı hem de eğlence aracı işlevi görmektedir. Bu araçlar içindeki kullanıcılara birbirlerinin yaşamlarını gözetleme imkânı sağladığından işteş gözetleme görülmektedir. İşteş gözetleme karşılıklılık ve gönüllülük esasına dayanan bir gözetleme şeklidir. İşteş gözetlemede bireyler birbirlerinin paylaşımlarını, kişisel hesaplarını ve beğenilerini takip edebilmekte, diğer kullanıcıları açık olan bütün gönderilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Sosyal medya kullanıcıları genellikle gözetlemeyi ve gözetlenmeyi kendileri seçmekte hatta kimi zaman sosyal medyada kendilerini olduklarından farklı gösterebilmektedirler. Kişiler görünür olma isteğiyle kendilerini sanal ve kamusal alana açarak bunu sosyalleşme olarak görmekte ve yapmış oldukları paylaşımlara gelen etkileşimler kullanıcıyı mutlu ederek ‘görüldüğü’ hissini yaşatmaktadır. Yani sinoptikonda bahsedilen televizyon, radyo ve sinema ile gözetlemeden alınan haz, omniptikonda gözetlerken gözetlenmekten duyulan haz ile yer değiştirmektedir. Sosyal medya kullanıcıları hem teşhir eden hem teşhir edilen kişi olarak gözetlemeyi ve gözetlenmeyi gönüllü olarak yapmakta, kendisini ötekini tanımanın

üzerinden var edebilmektedir. Niedzviecki bu durumu “dikizleme kültürü” olarak adlandırmaktadır (Şener, 2016, s.65-66). Niedzviecki sosyal medyadaki zamanının bir kısmını arkadaşlarının veya arkadaşlarının arkadaşlarının fotoğraflarına bakarak geçiren kullanıcıların dikizleme kelimesinin ne anlama geldiğini bileceğini söylemektedir. Ona göre dikizleme istediği kişiler hakkındaki her şeyi bilme ve öğrenme isteğidir. Bu arzuyu gidermek içinse kişilerin de kendilerinin dikizlenmesine izin vermesi gerekmektedir ve bu durum bağımlılıkla sonuçlanmaktadır. Kişilere cazip gelen ise komşuluk kültürünün giderek azaldığı ve arkadaş bulmanın zorlaştığı bu çağda kolayca kafa dengi insan bulmaktır. Bu nedenle insanların ortak ilgi alanlarına göre birbirlerini kolayca bulabildikleri bu sosyal medya mecralarının giderek yaygınlaşması şaşırılacak bir durum değildir (Niedzviecki, 2019, s.16).

Sonuç olarak kullanıcılar merak bilgi edinme, sosyalleşme hatta iş ve eş bulmak gibi çeşitli nedenlerle kimlik bilgilerini, ikamet ettikleri yeri, gitmiş olduğu veya gideceği yerleri, yediği yemekleri, kendisiyle ilgili sevip sevmediği şeyleri, yapıp ettiklerini, kısacası kendine dair birçok bilgiyi sosyal medya ağlarında herkesle paylaşmakta, bunu kimi zaman daha çok görünür olabilmek için yapmaktadır. Kendi bilgilerinin başkalarının veya bazı kurumların görmesine imkân verecek biçimde paylaşan bu kullanıcıların bilgileri çoğunlukla diğer kullanıcılar veya ticari, siyasi amaç taşıyan kurumlar tarafından ihlal edilmektedir.

Sıradan kişilerin gözetleme ve gözetlenme eylemleri meşrulaşmış, Bentham’ın hapisanesi sanal ortama dönüşürken Foucault’nun bahsettiği üzere kişilerin fiilen gözetlenmese bile gözetleniyormuş hissine kapılması artık sosyal medya ortamlarında devam etmektedir. Kişiler bu alanlarda yapıp ettiklerinden, planlarından, yiyip içtiklerinden ve kişisel bilgilerinden bahsettikleri için hem iktidar gözetimi hem de sıradan kullanıcıların gözetimini kolaylaştırmaktadır. Kişinin çevresi ile paylaştığı görüşleri hiçbir sonuca neden olmazken internet ortamında dile getirdiği düşünceler hızlı bir biçimde kitlelere yayılmakta, yankı uyandırmakta ve ayrımcılık yapmak isteyen kötü niyetli kişilerin veya iktidarların propagandalarına malzeme verebilmektedir. Böylece kişiler sosyal medyada denetlenebilmekte ve düşüncelerinden ötürü iktidar tarafından cezalandırılabilir. Sosyal medyadaki gözetlemeye bireyler açısından bakacak olursak mahremiyet ihlalleri açısından bir tehlike olduğu söylenebilmektedir (Ersoy, 2018, s.129). Bu araçlar insanlar tarafından ilk kullanılmaya başlandığında bilgi alma ve iletişimde kalma amacı taşıırken, zaman içinde bireylerin gözetlenmesini ve gözetlemesini sağlayarak mahremini açmasını kolaylaştıran araçlara dönüşmüştür. Kullanıcılar diğer kullanıcıları takip ederek bir nevi ‘röntgencilik’ yapmakta, eş zamanlı olarak kendisini de teşhir ederek ‘dikizleme kültürü’ne katkı sağlamaktadır. Sosyal paylaşım platformlarında insanların kendilerini daha mutlu, daha eğlenceli, daha mükemmel ve daha iyi olarak yansıttığı paylaşımlar bu durumu yansıtmaktadır. *Nosedive* filmi birçok yönden anlatılan bu duruma ışık tutma niteliğindedir.

Nosedive (2016) filmi bir antolojik dizi olan *Black Mirror*'un bölümlerinden birisidir. Bu kısa ütö-pik filmde anlatılanlar, filmde kullanılan teknolojik aracın gerçekte olmayışı bir kenara bırakıldığında günümüzdeki sosyal medya ile değişen ve dönüşen toplumla benzerlik göstermektedir. Filmdeki başrol kahramanı sempatik, güler yüzlü ve güzel bir kadındır. Bu kadının yaşadığı dünyada herkes gözlerindeki bir çip ve ellerindeki akıllı telefon benzeri cihazlarla yaşamaktadır. Kişiler karşılaştığı veya iletişime geçtiği insanları davranışlarına göre ellerindeki cihazlarla puanlamakta ve gözlerindeki teknolojik lens aracılığıyla o insanların kaç puana sahip olduklarını görebilmektedirler. Burada insanlar birbirlerini tanımadan onların davranışlarına göre karşısındakini puanladığından kişiler yüksek puan alabilmek için toplumun kabul gördüğü etik kurallara uygun ve uyumlu şekilde yaşamakta ve kendilerini kontrol etmektedirler. Çünkü kişilerin puan değerleri onların yaşamlarındaki statüyü belirlemekte, insanlar bir ev satın alacağı zaman bile kişinin puanının yetip yetmediğine, o eve layık olup olmamasına bakılmaktadır, hatta kişiler puanlarına göre işlerinden bile atılabilmektedir. Benzer biçimde uçuş planları da puanlara göre farklılık göstermekte her puandaki insanlar her uçağı tercih edememektedir. Bu nedenle insanlar kendi kişiliklerinden vazgeçerek olması gerektiği veya düşünülmediği gibi yaşamaya çalışmakta bu nedenle başroldeki karakter hiç tanımadığı insanlara güler yüz gösterebilmek için ayna karşısında gülümseme pratikleri yapmaktadır. Hayatını beğenilmeye degecek kadar 'güzel' göstermek için beğenmediği kahve ve özenle ısıırıp yemediği kurabiyeyi doğru açıdan fotoğrafını çekerek paylaştığında, kahvenin lezzeti onu mutlu etmese de ortaya çıkardığı sunum eserinin beğeni alması ve puanını arttırması onu mutlu etmektedir. Çünkü kişilerin puanlarının yüksek oluşu sosyal ilişkiler açısından da önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Yüksek puanlı kişiler diğer insanların sohbet etmek ve yakınlık kurmak istedikleri kişilerken, düşük puanlı insanlar ise, istenmeyen, toplumdaki itilmiş, iletişim kurmanın tercih edilmediği ve kendisinden uzak durulan kişilerdir. Bu denetim mekanizması aracılığıyla insanlardan güler yüzlü, iyilik yapan, konuşmalarına dikkat eden ideal tipler oluşturulması amaçlanmaktadır.

Filmde kurmaca olarak gösterilen dünya aslında yabancı bir dünyadır. Günümüz sosyal medyasındaki omniptikon aracılığıyla kişiler insanların istediği biçimde kendini göstermektedir. Filmde farklı olarak, filmdeki bu durum toplumsal hayatı düzenlerken, günümüz sosyal medyasında yalnızca sanal ortam üzerinden sahte iyilikler ve güzellikler gösterilmekte ve bunun toplumsal hayatta bir iyileşmeye neden olduğu görülmemektedir. Günümüzde de kişilerin sosyal medya performansları onlar hakkındaki düşünceleri ve yargıları belirlemektedir. Hatta filmle benzer olarak işe alımlarda kişilerin artık sosyal medya profillerinin incelendiği de sıklıkla görülmektedir. Alışveriş konusunda da sosyal medyadaki niceliksel bilgiler kişilerin alışverişi için o kişiyi seçip seçmemesini belirleyici bir rol oynamaktadır. Kişilerin insanlar hakkında bilgi edinmek istediklerinde sosyal medya hesaplarını kurcalamaları günümüz

dünyasıyla büyük ölçüde benzeşmektedir.

Kişilerin birbirlerini puanladıkları ve fotoğraf paylaşımları yaptıkları bu uygulama yaygın olarak kullanılan bir sosyal medya platformu olan Instagram'ın ara yüzü ile benzerlik göstermekte ve izleyenlere bu platformu hatırlatmaktadır. Kişiler, tıpkı baş kahramanın yaptığı gibi, aldıkları ürünleri, yedikleri ve içtiklerini ellerindeki uygulamadan paylaşmakta ve gelen etkileşimler sonucunda ruh halleri değişmektedir. Paylaşılan fotoğrafa az beğeni geldiğinde bir terslik olduğunu düşünüp mutsuz olmakta, çok beğeni geldiğinde ise mutlu olmaktadır. Kişiler paylaştığı şeyi kendileri beğenmeseler bile gözetleyenlerin beğenmesine ve onu o ortamdaki kişiliğiyle takdir etmelerine ve onaylamasına ihtiyaç duymaktadırlar. Günümüzde de kişiler omniptikon örneği olarak Instagram'da kendilerini, yediklerini, içtiklerini ve satın aldıklarını paylaşmakta ve aldığı geri bildirimlerle görünür olmakta, insanların onu beğendiğini bile rek mutlu olmakta ve bundan haz duymaktadırlar. İnsanlar sosyal medyadaki kimliklerini beğenilmek üzerine kurgulamakta ve sevilecek bir profil oluşturma çabasına girerek buna göre bir benlik sunumu gerçekleştirmektedirler. Kitap okumayı sevmeyen, bir hayvana sıcaklık beslemeyen insanlar, sırf bu tarz fotoğraflar ve paylaşımlar çok rağbet gördüğünden kitap okurken veya bir hayvanla ilgilenirken çekilmiş fotoğrafları çok beğeni getireceğini düşündüğünden paylaşmakta, işi bittiğinde o kitabı elinden bırakmakta veya hayvan ile ilgilenmemektedir. Bu durum filmdeki başrol kahramanın istediği evi alabilmek için gösterdiği çabanın aynısıdır; kahraman sadece istediği evi alabilmek için yüksek puana ulaşmayı istemektedir. Ayrıca baş kahraman puanını yükseltmek için bir danışmanlık şirketine başvurarak yardım istemektedir. Günümüzde de kullanıcılar hesaplarını daha etkili kullanabilmek, kendini veya iş hesabını beğendirmenin ve bir bakıma pazarlamanın yollarını bulmak için sosyal medya uzmanlarına danışmakta veya hesap kullanımını profesyonel ellere bırakmaktadırlar. Dolayısıyla herkesin herkesi gözetleyebildiği bu sanal ortamda kullanıcılar kendileri olarak değil, beğenilecek ve takdir görececek biçimde düzenlenmiş profiller olarak bulunmaktadır.

Kullanıcılar sosyal medya dünyasında gözetlenen ve gözetleyen olmanın yanı sıra tüketen ve üretenler olabilmektedirler. Başka profillerin paylaştığı gönderileri izleyerek onları tüketmekte öte yandan kendisi de profilinde çeşitli paylaşımlar yaparak üretmektedir de. Günümüzde gerçek işleyişe bakıldığında sosyal medya ağları çoğu işletmenin satış ve pazarlama hesabı haline gelmiş kişilerin eğlence, arkadaşlık ve bilgi edinme amacıyla yer aldığı bu platformlara (özellikle Instagram) yeni bir amaç ekleyerek sanal alışveriş alanı haline dönüşmüştür. Bu durum kullanıcıları tüketici yaparken iş sahibi kullanıcıları ise üretici konumuna getirmektedir. Satış-pazarlama amaçlı bu ortamlarda bulunan kullanıcıların yanı sıra son yıllarda çoğalan blogger ve influencerlar (belirli bir durum veya ürün vs. üzerinde etki yaratanlar) almış oldukları ürünlerin reklamını yaparak bu ürünlere sahip olunduğunda belirli bir imaja ve statüye sahip olunacağı

yönünde mesajları kullanıcılara vermekte, bireyler bu amaçla filmde başrolün yaptığı gibi borçların altına girebilmekte, imkânları olmadığında dahi tüketme ihtiyacı hatta zorunluluğu hissetmektedirler.

Teknolojik gözetim, kişisel verilerin korunması veya ifşa edilmesi gibi mahrem alana yönelik tehditleri de içinde barındırmaktadır. Lyon'un söylemiş olduğu gibi teknolojik araçlar mahrem alanın onu koruyan duvarlarını yıkmış durumdadır (Lyon, 1997, s.251). Özellikle bireylerin sosyal medya kullanıyor oluşu, insanların doğal bir dürtüsü olan kendilerini ve benliklerini sunma arzusuyla mahrem bilgileri açığa çıkararak benliğin sunumunu sürekli hale getirmektedir. Çünkü bu katılım kullanıcıları yaşantılarını bildirmeye, kendi görsellerini paylaşmaya ve kişisel bilgilerini sunmaya teşvik etmektedir (Suveren ve Kosal, 2021, s.1233-1237). Bu teşvikle kullanıcıların yapmış oldukları paylaşımlar onların mahremiyetlerini de paylaşımlarına neden olmakta ve mahremiyet ihlali gibi durumların yaşanmasına sebebiyet verebilmektedir. Hatta kişilerin kendi mahrem durumlarını kendileri paylaştıkları halde mahremiyet ihlali konusunda şikayetlerinin olduğu da görülebilmektedir. Kişilerin kendi mahrem alan ve bilgilerini başkalarının kullanımına açması karşı tarafların teşhir ve röntgencililiğini de kolaylaştırmaktadır. Ayrıca sosyal paylaşım ağlarının gizlilik politikaları yetersiz olabilmekte ve çoğu zaman güven vermemektedir. Örneğin; Snapchat adlı sosyal paylaşım sitesi, uygulama üzerindeki belirli bir süre sonra kaybolması gereken gönderiler siber yollarla ele geçirilebildiği için gündeme gelmiş ve tepki uyandırmıştır. Ayrıca Facebook ve Cambridge Analytica şirketi arasındaki iş birliği ile kişilerin veri analizleri yaparak kişiye özgü reklamlar yoluyla manipülasyonunun yapıldığı ortaya çıkmış ve bundan sorumlu kişiler bir dizi soruşturma geçirmiştir. Son zamanda gündeme gelen WhatsApp uygulamasının kişisel verilerin taraflarınca kullanılmasına izin vermesini veya uygulamayı kullanamayacağı yönündeki sözleşmesi kullanıcılar tarafından büyük itirazlara yol açmış ve birçok kullanıcı alternatif uygulamalara yönelmiştir. Aslında kişiler internet ve sosyal medyayı kullanarak zaten dijital ayak izlerini ve verilerini ikinci şahıslara vermekte fakat bu durum izne tabi olmadığından önemsenmemektedir. Fakat WhatsApp'ın izin istemesiyle, kullanıcıların bile isteye bu verileri iletecek olması ise çoğu kullanıcıyı rahatsız etmektedir.

6. Sonuç

Bentham'ın bireyleri gözetleme yöntemiyle ıslah ederek topluma yeniden kazandırılmasını hedefleyen hapisane düzeneği olarak literatüre kazandırdığı *panoptikon* kavramını Foucault gözetim toplumunda egemenliğin örgütlenmesini belirtmek için metaforik anlamda kullanır. Birey tıpkı söz konusu hapisane modelinde olduğu gibi toplumsal yaşamın her alanında, gizli bir biçimde ve sürekli olarak bir gözetleme altında olduğunun farkındadır. Foucault'ya göre bütün dünya dev bir panoptikona dönüşmüştür. Fakat bu

kavram günümüzdeki gelişmelere uygun olarak başka düşünür ve sosyal bilimciler tarafından geliştirilerek analitik bir içeriğe kavuşturulmuş durumdadır. Süperpanoptikon, sinoptikon ve omniptikon kavramları panoptikonun toplumsal ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak güncellenmiş halleridir. Modernliğin toplumsal, yönetsel ve siyasal boyutlarını gözetim olgusunu merkeze alarak açıklamak için kullanılan panoptikon, postmodern koşullar altında deneyimlenen ‘yeni durumları’ gözetleme üzerinden açıklamada yetersiz kalmaktadır. Çünkü modernlik pratiğinde gözetleme kısmen zora dayalıyken postmodernlikte ise gözetimin başta eğlence alanı olmak üzere pek çok toplumsal, kültürel ve siyasal düzenekler işe daha dolaylı ve gizlenmiş, kolayca fark edilmeyen boyutları söz konusudur. Üstelik daha dramatik sayılması gereken bu halde, bireylerin gözetlenmeyi kendi arzu ve istekleri ile onaylamaları söz konusudur.

Süperpanoptikon kavramı David Lyon’un geliştirdiği, bilgisayar veri tabanları ve bilgisayar aracılığıyla gerçekleştirilen gözetimi temsil ederek panoptikon kavramını salt hapisane boyutundan çıkarmaktadır. Buradaki iktidar, yalnızca kurumsal yapılarda değil her yerde kurulmaya başlandığından yalnızca mahkumlar değil, toplumun kendisi gözetimin nesnesi haline gelmektedir. Akıllı ev aletlerinin uyuma ve uyanma saatlerimizi bilmesi, şehir değişikliği yaptığımızda telefonumuza gelen “hoş geldiniz” mesajları, internette gezindiğimiz yerlerin karşımıza reklam olarak yeniden çıkması, Spotify ve YouTube gibi uygulamaların müzik zevkimize göre şarkı seçmesi süperpanoptikonun güncel ve gündelik hayattaki örnekleridir. Dijital çağda insanlar kişisel bilgilerinin, kredi kartı bilgilerinin, neleri almayı tercih ettiklerinin, gitmiş oldukları yerlerin ve yedikleri yemeklerin bile izlendiğinin farkında olmamakta, olsa bile bu durumu kanıksamaktadır. Durumu kabullenen ve sonuçlarını umursamayan kullanıcılar gözetimi kabul ederek veri akışını dolayısıyla da sistemin, gözetimin ve iktidarın yeniden üretimini sürdürmektedirler.

Sinoptikon ise televizyon ve radyo araçları gibi medyalarla çoğunluğun azınlığı gözetlemesidir. Böylece farklı yaşa, sınıfa, cinsiyete ve eğitime sahip olan insanlar kültür endüstrisinin üretmiş olduğu, kendilerine sunulan aynı mesajı alırlar fakat katılımcı değildirler. Örneğin televizyondaki karakterlerin bizi izlemesi veya bize cevap vermesi mümkün değildir. Bireyler televizyon aracılığıyla azınlığı gözetlerken iktidar da vermek istediği mesajı bu azınlık ile vererek bireyleri yönlendirmekte, onları denetlemekte ve gözetlemektedirler. Teknolojinin gelişmesi ve internetin hayatımıza girmesiyle beraber başka türde gözetleme ve denetim araçları devreye girmiş ve sinoptikon kavramı tek yönlü bir gözetlemeyi kapsadığı için karşılıklı gözetimi açıklamada yetersiz kalmıştır.

Bu noktada *omniptikon* kavramı, zaman ve mekân kısıtlamasını ortadan kaldırarak her zaman ve her yerde, herkesin herkesi gözetlemesini açıklamak için kısmen analitik kısmen de metafor olarak oldukça kullanışlı bir kavram olarak öne çıkmaktadır. İnternet çağında bireyler izleyen taraf mı yoksa izlenen

taraf mı olduğunu pek de bilmeden devamlı olarak birbirlerini gözetleyebildiğinden bu eylem iŖteŖ bir eylem olarak değerlendirilebilir. Panoptikonda bilinen ama görünür olmayan iktidar, yerini kendisini eğence ile gizleyen, hem görünmeyen hem bilinmeyen bir iktidar biçimine yerini bırakmıŖtır. Böylece sosyal medyadaki kullanıcılar bilinmeyen bir iktidarın hüküm sürdüğü bir ortamda gözetleyerek ve kendisinin de onun başkasını gözetlediği gibi gözetlendiğini bilerek iki hazzı eŖ zamanlı yaşamakta ve bu yolla sosyal kimlik oluŖturmaktadırlar. O halde gözetimin iktidar ve bireyler arasında dikey, kullanıcılar arasında yatay olarak sağlandığı söylenebilir. KiŖiler sinoptikonda geri bildirim alamazken omnipotikon kullanıcılara geri bildirimler sunarak görüldüğünü, görünür hale gelebildiğini göstermektedir. Günümüzde kitle iletiŖim araçları ve özellikle internet ve teknolojinin sağladığı imkanlar aracılığıyla bireyler kendileri gözetlenirken aynı zamanda kendilerini gözetleyen iktidarlara da gözetleyebilmektedirler. Eski panoptik dönemdeki “Big Brother” kısmen sınırları olan bir mekanizmayken günümüzde televizyon izleyicileri ve internet kullanıcılarının bizatihi kendilerinin de, ironik bir biçimde ifade etmek gerekirse, birer küçük “Big Brother” konumunda oldukları söylenebilir. Eskiden televizyondaki magazin programlarıyla ünlüler hakkında haftalık elde edilen bilgiler yerini sosyal medya mecralarına bırakmıŖtır. Ünlüler hayatlarını sosyal medya hesaplarından devamlı olarak paylaŖtıkları için gözetleme daha kolay ve her an erişilebilir bir hal almıŖtır.

Panoptik gözetlemedeki yerel denetim süperpanoptikon, sinoptikon ve omnipotikonda küresel denetim olarak karŖımıza çıkmaktadır. Fakat iktidar güçleri küresel denetimi sağlarken bu görevi eğence ve haz ilkesi ile maskeleyerek, panoptikondan aldığı görünmezlik ilkesinin yanına omnipotikondaki kimin kimi gözetlediğinin bilinmezliğini ekleyerek kendisini gizlemektedir.

Kaynaklar

- Aydın, A. (2020). Gösteri toplumunun yeni Panoptikonu olarak sosyal medya. *İnsan ve Toplum Bilimleri AraŖtırmaları Dergisi*, 9(3), 2573-2594. EriŖim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/itobiad/issue/56503/735793>.
- Büyükbaykal, C., Fidan, M. (2020). Yeni gözetim alanı olarak internet ve sosyal medya. *Atlas*, 4(5), 63-75.
- Çelebi, V. (2013). Michel Foucault’da bilgi, iktidar ve özne iliŖkisi. *Sosyal ve BeŖerî Bilimler Dergisi*, 5 (1), 512-524. EriŖim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sobiadsbd/issue/11355/135768>.
- Çığ, E. (2016). Dijital çağda bakıŖın politikası: Panoptikon ve Aleniyet ilkesi. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 10(21), 91-113.

- Dağtaş, B. (2008). Türkiye’de yaygın televizyonlarda tektipleşme ve diziler: Tektipleşmiş bir zenginlik göstergesi olan lüks villaların düşündürdükleri. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (8), 161-185. Erişim adresi: <http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/tr/pub/issue/7371/96507>
- Debord, G. (2020). *Gösteri Toplumu*. Ayşen Ekmekçi, Okşan Taşkent (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Ersoy, E. (2018). *Gözetim Çalışmaları Temelinde Black Mirror Dizisi: Gerçek ve Kurmaca Hayat İlişkisi* Yüksek Lisans Tezi. Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güden, O. (2019). Küresel kuruluşların kriz yönetimi ve iletişimi süreçlerine yönelik bir değerlendirme: Facebook & Cambridge analytica veri skandalının retoriksel arena kuramı bağlamında incelenmesi. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (31), 209-231. 10.16878/gsuilet.656553
- Kalamın, S. (2019). Yeni medya ve dijital gözetim: Türkiye’deki sosyal medya kullanıcıları üzerine bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 26(2), 575-594. 10.18657/yonveek.556868
- Lyon, D. (1997). *Elektronik Göz*. Dilek Hattatoğlu (Çev.). İstanbul: Sarman.
- Lyon, D. (2006). *Gözetlenen Toplum*. Gözde Soykan (Çev.). İstanbul: Kalkadeon.
- Marx, K. (1979). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Sevim Belli (Çev.). Ankara: Sol.
- Marx, K., Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi*. Tonguç Ok, Olcay Geridönmez (Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Niedzwiecki, H. (2019). *Dikizleme Günlüğü*. Gökçe Gündüç (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Okmeydan, S. (2017). Postmodern kültürde gözetim toplumunun dönüşümü: ‘Panoptikon’dan ‘Sinoptikon’ ve ‘Omniptikon’a. *Online Academic Journal of Information Technology*, 8(30), 45-69. 10.5824/1309-1581.2017.5.003.x
- Orwell, G. (2016) *1984*. Celal Üster (Çev.). İstanbul: Can
- Özdel, G. (2012). Foucault bağlamında iktidarın görünmezliği ve “Panoptikon” ile “İktidarın Gözü” göstergeleri. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 2(1), 22-29. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tojdac/issue/13008/156730>
- Özdemir, Y. (2014). *Yeni Medya Ortamlarında Akıllı Telefonlar Üzerine Düşünmek*. XIX. Türkiye’de İnternet Konferansı, Ankara.

Öztürk, S. (2013). Filmlerle görünürlüğün dönüşümü: Panoptikon, Süperpanoptikon, Sinoptikon. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (36), 132-151. Erişim adresi: <https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423903266.pdf>

Postman, N. (2014). *Televizyon Öldüren Eğlence*. İstanbul: Ayrıntı

Suveren, Y., Zeren Kosal, A. G. (2021). Sosyal medyada ‘Benliğin Sunumu’: Benlik ve mahremiyetin sunumunun bireysel ve toplumsal anlamı üzerine sosyolojik bir değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(4), 1226-1241. 10.32709/akusosbil.990991

Şener, N. K. (2016). Eğlencenin gözetleme hâli ya da eğlence endüstrisinde “Görünen” ve “Gören” olmak. *TRT Akademi*, 1(1), 50-70. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/trta/issue/22014/236075>

<https://yenimedya.wordpress.com/?s=kosinski>

<http://saykozof.blogspot.com/2014/06/birbirini-pekistiren-kavramlar.html>

Makale Bilgi Formu

Yazar(lar)ın Katkıları: Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Destek/Destekleyen Kuruluşlar: Bu araştırma için herhangi bir kamu kuruluşundan, özel veya kar amacı gütmeyen sektörlerden hibe alınmamıştır.

Etik Onay ve Katılımcı Rızası: “Panoptikondan Omniptikona: Yeni Medya ile Dönüşen Panoptikonun Filmlerdeki Yansıması” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde “*Universal Journal of History and Culture*” hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk yazarlara aittir.